

УДК 17.022:37.014

DOI <https://doi.org/10.30970/2307-1664.2019.27.3>

АКСІОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Віталій Лісіцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Незалежної України, 57А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглядаються аксіологічні основи громадянської освіти, які закріплені в міжнародних і вітчизняних нормативних документах. Актуальність теми полягає в тому, що Україна взяла курс на інтеграцію в Європу та відбудовує освіту відповідно до основних європейських цінностей. Метою дослідження є визначення ролі свободи, справедливості та співпраці в підготовці учнівської молоді до громадянства. Наукова проблема розглядається на основі соціально-філософського аналізу поняття загальних фундаментальних цінностей. Одним із завдань дослідження було визначення поняття «громадянин» і його диференціація з поняттям «патріот».

У презентованому дослідженні громадянське виховання розуміється як процес, спрямований на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особою своїх прав та обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини та громадянина. Автор розвиває думку, що загальнолюдські цінності виявляються в гуманістичних переконаннях людей і є етичними орієнтирами для їхнього індивідуального та колективного розвитку. Вони є важливими факторами лібералізації та демократизації освіти, а також одним із показників її продуктивності.

На підставі проведеного аналізу робиться висновок, що загальні основні цінності освітнього простору включають свободу, рівність, солідарність, толерантність, повагу до всіх прав людини, повагу до природи, совість і відповідальність. Свобода і справедливість відіграють роль пріоритетів у системі цінностей демократичного суспільства й вихованні його громадян. Найбільш ефективним засобом для формування та розвитку громадянської компетентності є практичні заняття, що передбачають дослідницьку і творчу діяльність, вільний обмін думками, проведення акцій громадянського спрямування, вирішення конкретних проблем суспільного життя закладів освіти, взаємодію з громадськими організаціями, регіональними державними органами й органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: громадянська освіта, громадянська компетентність, цінності, загальнолюдські цінності, свобода, справедливість, освітній простір, аксіологічний орієнтир, критерій цінності.

Розвиток компетентностей, що забезпечують людині можливість самореалізуватися як особистості, стати повноправним громадянином своєї держави та членом європейської спільноти, є одним із пріоритетів сучасної української освіти. Важливість формування й удосконалення громадянських якостей зазначена в Законі України «Про освіту», в Концепції «Нова українська школа», Концепції розвитку громадянської освіти в Україні та інших нормативно-правових актах, що регулюють відносини в освітній галузі. З 2018 р. в українських школах старшокласниками вивчається інтегрований курс «Громадянська освіта».

Проблеми виховання добропорядних громадян, що зможуть забезпечити реалізацію в суспільстві демократичних цінностей і принципів, перебувають у центрі уваги зарубіжних і вітчизняних учених, які в різних аспектах займаються дослідженням соціально-політичних процесів. Серед них можна виділити М. Нуссбаум, С. Ханн, Дж. Патрика, І. Беха, В. Огнев'юка, О. Радченка й ін. Науковці та суб'єкти освітньої політики шукають шляхи

соціалізації особистості, які дадуть змогу залучити її до суспільного життя, не допустивши при цьому обмежень можливостей бути собою, задовольняти власні потреби й усебічно розвивати свої здібності.

Мета статті – визначити роль, яку відіграють фундаментальні загальнолюдські цінності в структурі громадянської освіти, виборі її методики та оцінюванні результативності.

Індивідуальні й колективні інтереси сьогодні не протиставляються одні одним, а розглядаються як рівнозначні та пов'язані між собою орієнтири життєдіяльності членів демократичного суспільства. У Законі України «Про освіту» зазначено: «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору».

Необхідність формування громадянської свідомості зумовлена потребою запровадження і збереження демократичних принципів у суспільно-політичному просторі молодшої держави, яка намагається подолати наслідки свого тоталітарного минулого. Як зазначила відома сучасна американська дослідниця проблем філософії, етики і права Марта Нуссбаум: «Жодна демократія не зуміє зберегти стабільність без опори на відповідно освічених громадян» [4, с. 25].

Ураховуючи важливість вирішення цього питання, держава створює умови для здобуття громадянської освіти, спрямованої на формування компетентностей, пов'язаних із реалізацією особою своїх прав та обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей вільного демократичного суспільства, верховенства права, прав і свобод людини та громадянина. Такі компетентності в офіційних джерелах називаються громадянськими й належать до ключових властивостей особистості, що забезпечують їй можливість успішно соціалізуватися та ефективно діяти в різних сферах життєдіяльності (Закон України «Про освіту», ст. ст. 5, 12).

У Загальній частині чинного Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти громадянська компетентність визначається як «здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства» [2]. Її ознаками є спроможність діяти як відповідальний громадянин і брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті; виявлення поваги до інших і толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати й діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних із різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального й фізичного добробуту і здоров'я, дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах; спроможність діяти в умовах невизначеності й багатозадачності.

На формування громадянської компетентності спрямована громадянська освіта, що здійснюється через викладання відповідних предметів у закладах освіти, включення тем громадянського виховання до змісту суспільствознавчих дисциплін і через будь-яку виховну практику, що супроводжується передачею правил індивідуального та колективного життя.

Головна проблема, що до наших днів стоїть перед громадянською освітою кожної країни, полягає у визначенні того, яка особистість має сформуватися в результаті здійснення такої освіти: відповідальний, політично лояльний член суспільства і вірний захисник

інтересів держави чи людина, яка здатна захищати власні права, особливо проти вторгнення держави? Вирішення цієї проблеми, у свою чергу, залежить від відповідей на такі філософські питання як: у чому полягає сутність громадянина та патріота? Чи є тотожними поняттями «громадянин» і «патріот»? Чи має існувати між ними якийсь зв'язок?

В Академічному тлумачному словнику української мови громадянин визначається як «той, хто підпорядковує особисті інтереси громадським, служить батьківщині» [5, т. 2, с. 175], а патріот – як «той, хто любить свою батьківщину, відданий своєму народові, готовий для них на жертви й подвиги» [5, т. 6, с. 97]. Із наведених визначень випливає, що головною ознакою громадянина є готовність служити батьківщині, а для патріота основними характеристиками є любов до батьківщини та готовність до самопожертви. Однак любов до рідної країни має бути властивою і для громадянина, а здатність діяти заради колективних інтересів притаманна також патріоту. У чому ж тоді полягає відмінність між ними? Можливо, вони по-різному люблять батьківщину й виявляють неоднакову здатність служити їй?

Патріот любить і підтримує свою країну беззастережно й незважаючи на те, якими справедливими чи несправедливими є її дії. Класичною формулою такого ставлення до батьківщини можна вважати гасло «Recht oder Unrecht – mein Vaterland», яке було написано на воротах Бухенвальду [8, с. 33] і яке можна перекласти як «Має рацію чи ні – це моя Батьківщина». Добропорядний громадянин, так само як і справжній патріот, любить батьківщину за будь-яких обставин, проте підтримує лише ті її дії, що не суперечать нормам моралі та інтересам більшості населення країни.

Ураховуючи цю відмінність, виховання почуття патріотизму й формування громадянських компетентностей здійснюється на підставі різних аксіологічних домінант. Перше робить акцент на розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей: самобутності, волі, соборності, гідності (Стратегія національно-патріотичного виховання), а друге розуміється як навчання та виховання на основі національних і загальнолюдських цінностей: демократії, свободи, справедливості, поваги до прав людини, солідарності і участі (Закон України «Про освіту», програма курсу «Громадянська освіта»).

Хоча цінностям відводиться важлива соціальна та виховна роль, в освітніх нормативних документах не визначено, у якому значенні вживається відповідний термін. Тому доречним виглядає розгляд питання про філософське тлумачення відповідного поняття. Сутність цінностей головним чином полягає в їх вартості або значущості. На цьому сходяться представники різних філософських шкіл і поколінь.

Загальнолюдськими традиційно вважають ті з цінностей, що мають значення, але не можуть вимірюватися в показниках економічної вартості. В одному з численних афоризмів Альберт Ейнштейн зазначив, що найдорожчим у житті є те, чого за гроші купити не можна [7, с. 151]. До таких цінностей належить життя та блага, що сприяють самореалізації особистості, її гідному осмисленому існуванню, взаєморозумінню та взаємодії з іншими людьми. Хоча кожна культура має власний набір уявлень про те, що для неї є важливим, і щось із того, що вважається добрим в одній культурі, може не бути таким в іншій, проте існують певні цінності або принципи, які визнаються універсальними й такими, що мають значення для всіх. Саме такі цінності й називають загальнолюдськими.

У Декларації тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затвердженій резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року, перераховані фундаментальні цінності, що мають істотно вагомe значення для міжнародних відносин у ХХІ столітті, і розкрите їх змістове наповнення [1]. Свобода, що зарахована до таких цінностей, тлумачиться

як забезпеченість права чоловіків і жінок жити й рости своїх дітей у гідних людини умовах, вільних від голоду і страху насильства, пригноблення й несправедливості. Демократія розуміється як форма правління, яка заснована на широкій участі та волі народу. Рівність розглядається як гарантія кожному користуватися благами розвитку, а справедливість отожднюється із солідарним розподілом витрат і тягарів, а також наданням допомоги тим, хто перебуває в найменш сприятливому становищі. Крім зазначених цінностей, до загальнолюдських пріоритетів сучасності зараховано ще терпимість і повагу до різних віросповідань, культур і мов, бережливе ставлення до природи та загальний обов'язок народів світу піклуватися про глобальний економічний і соціальний розвиток та усунення загроз міжнародному миру й безпеці.

Однією з основних суспільних цінностей сьогодні визнається також освіта. Право на неї офіційно закріплюється нормативними актами національного та міжнародного рівнів. Освітньому фактору відводиться важлива роль у вирішенні глобальних проблем людства та здійсненні самореалізації особистості й цим визначається його надзвичайна значущість. Світова спільнота вважає ціннісною трансформацію освіти однією із цілей, яку необхідно досягти для забезпечення стійкого розвитку суспільства. Нова освітня концепція, презентована Інчхонською декларацією, що прийнята на Всесвітньому форумі з питань освіти 2015 року, орієнтує на забезпечення всеохоплюючої, справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчання протягом усього життя для всіх.

Справедливість, рівність і соціальна інтеграція постають фундаментом перетворюючого порядку денного в галузі освіти. Зусилля суб'єктів освітньої політики спрямовуються на боротьбу з усіма формами відчуження й маргіналізації, формальної та фактичної нерівності у сфері доступу, участі й результатів навчання. Особлива увага приділяється створенню сприятливих умов для освіти найбільш знедолених груп населення, особливо осіб з обмеженими можливостями. На уряди країн світу покладається відповідальність за створення можливостей якісного навчання протягом усього життя для всіх, у всіх структурах і на всіх рівнях освіти [3].

Якщо подивитися на зміст того, що зазвичай розуміється під освітніми цінностями ХХІ ст., то можна помітити, що майже всі з них можна звести до трьох основних аксіологічних орієнтирів освіти: свободи, справедливості та співпраці. Допмагаючи дітям навчитися бути вільними, справедливими й комунікабельними, ми створюємо необхідні підстави для того, щоб вони стали всебічно розвиненими особистостями й добропорядними громадянами. Проте зазначені блага в сучасному світі мають відігравати не лише роль мети освіти, а ще й засобу, завдяки якому ця мета досягається, адже розширити свободу, навчити бути справедливим і здійснювати співпрацю можна лише за допомогою свободи, справедливості та співпраці.

Країни, що прагнуть зберегти й укріпити демократію, створюють умови для формування загальнолюдських цінностей і гуманістичних ставлень у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін, як суспільствознавчих, так і природознавчих. Однак найбільш важливу роль у їх формуванні відіграє курс «Громадянська освіта» й інші предмети громадянознавчого спрямування.

Демократична освіта має створити умови для повного розкриття потенційних можливостей особистості, її творчої самореалізації та саморозвитку, які не можливі без забезпечення освітньої свободи. Освіта, яка зорієнтована на вільний розвиток особистості, полягає у творчій і пізнавальній діяльності, а не в передачі інформації. Вона може виконати свою функцію як практика свободи, лише якщо зможе покласти край вертикальним структурам і подолає суперечність між різними учасниками освітньої діяльності.

Усвідомлюючи, що без розширення свободи в освітній діяльності неможливо забезпечити умови для формування компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості в суспільстві, уряди багатьох країн проводять політику, спрямовану на лібералізацію освітніх відносин. Не стала винятком у цьому питанні й Україна. У Концепції «Нова українська школа» проголошується намір надати більшої свободи учням, учителям і навчальним закладам. Учителям гарантуватиметься свобода від втручання в професійну діяльність з боку держави, а школам надаватиметься реальна автономія. Для забезпечення учням свободи вибору у вітчизняному освітньому просторі починає реалізовуватися принцип «гроші ходять за дитиною».

Проте справжню, а не уявну освітню свободу, а разом із нею і справедливість учень отримає тоді, коли стане рівноправним суб'єктом освітнього процесу, який зможе впливати на визначення власної освітньої траєкторії. Освітня свобода полягає у відкритості, у доступі до інформації, у можливості визначати час, зміст, рівень складності й обсяг отримуваних знань, обирати джерело інформації, спосіб її отримання, мову навчання та партнерів по навчальній діяльності.

Освітня справедливість виявляє себе в запобіганні суперечностям або знятті суперечностей, що можуть виникати між здобувачами освіти й тими, хто забезпечує процес розвитку їхніх здібностей шляхом формування знань, умінь, навичок, цінностей і ставлень. У наш час одним із основних засобів досягнення справедливості в цій галузі суспільних відносин вважається забезпечення рівного доступу до якісної освіти та включення всіх учнів або студентів до загального освітнього простору незалежно від їхніх фізичних, психічних, інтелектуальних, культурно-етнічних, мовних та інших особливостей.

Освіта є одним із важливих факторів, що визначають можливість самореалізації особистості та впливають на її становище в суспільстві. Тому вона визнається однією з ключових цінностей, право на отримання якої в наш час гарантується кожному. Однак, незважаючи на проголошення рівних освітніх можливостей, реальний доступ до якісної освіти можуть отримати сьогодні не всі. Ідея загальної та рівної освіти, що виникла в епоху Просвітництва, продовжує викликати гострі філософські дискусії в наш час. Серед дослідників проблеми рівності в освіті виникають розбіжності в питаннях, кого вважати суб'єктами й об'єктами такої рівності, у чому полягає її предмет, чи є реальним і виправданим її втілення в життя, яким способом це має досягатися.

Освітня рівність може виявляти себе у відносинах між учителем та учнем, учителем та учителем, учнем та учнем. Прихильники лібертарної педагогіки головну увагу звертають на відносини між учителем та учнями. На думку Л.М. Толстого, якість освіти завжди й скрізь, у всьому роді людському, визначається лише тим, повільно чи швидко досягається рівність між тим, хто навчає, і тим, кого навчають: чим повільніше, тим освіта є гіршою, чим швидше, тим вона є кращою. Лише те навчання вважали добрим у всі часи, за якого учень цілком зрівнювався з учителем [6, с. 268, 270]. Постмодерна філософія також вважає актуальною проблему рівності між учителем та учнем, проте не менше значення надає питанню рівності між учнями. Якщо освітня рівність здатна бути реальною, то вона може забезпечуватися на стадії організації навчально-виховної діяльності, гарантуватися в процесі здійснення цієї діяльності або досягатися в результаті її успішного завершення.

Освітнє середовище, в якому особистість почуває себе вільною, захищеною, упевненою в собі людиною, яку розуміють і думку якої поважають, є необхідною підставою формування громадянської компетентності. Створити таке середовище в умовах традиційної знанневої парадигми освіти здається дуже проблематичним. Щоб сприяти підготовці добropорядних громадян, школа має перетворитися з місця, де дітям передаються знання

й нав'язуються чужі думки, у місце, де діти набувають досвід прийняття індивідуальних і колективних рішень. Формування громадянської свідомості, розвиток уміння відстоювати власну позицію, усвідомлення необхідності виконувати свої обов'язки й можливості захищати свої права найбільш ефективно здійснюється в процесі залучення здобувачів освіти до вирішення реальних суспільних проблем, а також під час безпосереднього ознайомлення з діяльністю державних органів і місцевих громад.

Виходячи з мети й завдань громадянської освіти, процес її здійснення організовується так, щоб основні зусилля спрямовувалися не на запам'ятовування учнями якоїсь інформації, а на творчу, пошукову і громадську діяльність. Тому на уроках і в позаурочній освітній діяльності пропонується використовувати різноманітні практичні методи й форми, а саме: проведення акцій громадянського спрямування, дебатів, рольових ігор і симуляцій, вивчення кейсів, перегляд та обговорення фільмів, виставок, організація досліджень, презентацій тощо.

Педагог, який викладає громадянознавчі дисципліни, має перетворитися з педагога, котрий інформує й опитує учнів, на організатора демократичного освітнього середовища, ініціатора активної взаємодії, консультанта з питань творчої та дослідницької роботи. Однією з основних функцій такого вчителя є забезпечення можливості для вільного обміну думками й поглядами та стимулювання самостійного конструктивно-критичного мислення здобувачів освіти. Засвоєння навчального матеріалу він має організувати так, щоб учні усвідомлювали сутність їхніх відносин з іншими людьми, суспільними інституціями та навколишнім середовищем, щоб у них формувалися навички визначення сутності особистих і колективних проблем, здатність знаходити оптимальні варіанти їх подолання, а також готовність до практичного вирішення соціальних питань. Саме ці навички забезпечують активну відповідальну участь громадян у житті суспільства на місцевому, національному та глобальному рівнях.

Оскільки результативність громадянської освіти оцінюється не за обсягом і глибиною отриманих знань і вмінь, а за здатністю їх трансформувати в демократичні переконання, ціннісні настанови та громадські дії, то на заняттях доречно зводити до мінімуму узагальнення, контроль і корекцію знань, а більшість часу приділяти практичній самостійній роботі здобувачів освіти, здійснюваній ними в групах. Це сприяє розвитку в них самостійного мислення й уміння спілкуватися з оточуючими як з рівними, тобто тих якостей, які Ж-Ж. Руссо вважав найважливішими умовами для перетворення дитини на добропорядного громадянина.

Громадянська освіта спрямована на розвиток компетентностей, що забезпечують особистості можливість самореалізуватися, стати повноправним громадянином своєї держави та членом європейської спільноти. Добропорядний громадянин, який постає в результаті успішного здійснення такої освіти, виявляється здатним захищати свої права й виконувати обов'язки, приймати рішення та брати за них відповідальність, діяти на користь суспільства й держави не тому, що до цього примушують, а тому, що усвідомлює необхідність робити це задля досягнення і його власних інтересів. Удосконалення громадянських якостей особистості в процесі освіти має відбуватися на основі фундаментальних національних і загальнолюдських цінностей і заради їх реалізації в суспільному житті. Найважливішими серед таких цінностей є свобода, справедливість і співпраця.

Список використаної літератури

1. Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, затверджена Резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_621.
2. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>.
3. Інчонська декларація: концепція розвитку освіти до 2030 року (UNESCO, 2015). URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656R.pdf>.
4. Нуссбаум М. Не ради прибыли: зачем демократии нужны гуманитарные науки / пер. с англ. М. Бендет. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 192 с.
5. Словник української мови : в 11 т. / редкол. : І.К. Білодід (голова) та ін. ; АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970–1980.
6. Толстой Л.Н. Прогресс и определение образования. *Педагогические сочинения* / сост. Н.В. Вейкшан (Кудрявая). Москва : Педагогика, 1989. 544 с.
7. Эйнштейн А. Цитаты и афоризмы / пер. с англ. Н. Холмогорова. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2015. 320 с.
8. Graumann, Samuel. Deportiert!: Ein Wiener Jude berichtet. Vienna : Stern, 1947, 165 s.

AXIOLOGICAL CONTEXT OF CIVIC EDUCATION IN UKRAINE**Vitalii Lisitsyn**

*Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education,
Department of Philosophy and Social and Human Sciences
Nezalezhnosti Ukrainy str, 57A, 69035, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article deals with the axiological foundations of civil education, which are enshrined in international and domestic normative documents. The relevance of the topic lies in the fact that Ukraine has taken a course on integration into Europe and rebuilds education in accordance with the basic European values. The aim of the study is the determination of the role of freedom, justice and cooperation in preparation young for citizenship. The scientific problem is considered on the basis of socio-philosophical analysis of the notion of common fundamental values. One of the objectives of the study was to define the concept of citizen and to distinguish it from the concept of patriot.

In this study, civic education is understood as a process aimed at forming competences related to exercising rights and duties by a person as a member of the society, awareness about values of the civil (free democratic) society, the rule of law, human and civil rights and freedoms.

The author develops of the idea that the common human values manifest themselves in the humanistic attitudes of people and act as ethical reference points for individual and collective development. They are considered factors of liberalization and democratization of education and are indicators of citizenship.

The analysis leads to the following conclusions: common fundamental values of educational space include freedom, equality, solidarity, tolerance, respect for all human rights, careful attitude to nature, conscience and responsibility. The freedom and justice take priority among fundamental values of a democratic society and play a major role in educating decent citizens. The most effective means for the formation and development of civic competence are practical classes involving research and creative activity, free exchange of views, holding civic campaigns, solving specific problems of public life in educational institutions, interaction with public organizations, regional state bodies and local authorities. The teacher educating citizenship should act as organizer of a democratic educational environment.

Key words: civic education, civic competences, values, common human values, freedom, justice, educational space, axiological reference point, criterion of value.